

bačka arhiva. Knjiga je obogaćena fotografijama iz Hrvatskog povijesnog muzeja, ali i nekolicinom dokumenata i fotografija iz privatne arhive. Pored toga iskorišćena je mnogobrojna literatura (odrednice, članci, rasprave, studije, monografije i dr.), ali i internet izvori. Knjiga je pisana stroгим, naučnim stilom imajući za cilj da, između ostalog, predstavljajući niza dokumenta da pravu sliku o politici odmazde i suđenju ministru Živanu Kuveždiću, pa tako nije „najpogodnija“ za širu čitalačku publiku. Nasuprot tome, upravo zbog navedenog, studija je nezaobilazna za istoričare koji se bave represalijama i politikom odmazde na teritoriji Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata, kao i sličnim temama.

Boris Tomanić

Ivo Goldstein, JASENOVAC, Novi Sad, Akademski knjiga, 2019, 958.

Razvijanjem i produblivanjem savremene historiografije, poimanje i konceptualizacija logora Jasenovac u naučnim dosezima poprimila je brojne izmene i dopune. „Jasenovačko pitanje“ je u današnjim okvirima stvorilo poligon za politička i ideološka prepucavanja i optuživanja, naročito između zvaničnog Beograda i Zagreba, kao i za brojne istorijske revizije. U tom kontekstu valja napomenuti angažovanje istoričara Gideona Grejfa (Gideon Greif) od strane vlade Srbije, koji je nedugo zatim 2018. objavio knjigu *Jasenovac: Auschwitz of the Balkans. The Ustasha Empire of Cruelty*, čiji je cilj bio da prikaže kako je u Jasenovcu stradalo nekoliko stotina hiljada ljudi. Prethodile su i sledile brojne „inicijative“ od strane obe države koje su upućenoj javnosti već poznate. Na polemike započete u političkom ringu nisu ostale imune ni srpska ni hrvatska historiografija, koje su reagovale kako instinktivno, tako i svesno (sa namerom).

Sa tim u vezi, autor ove monografije Ivo Goldštajn (Ivo Goldstein), redovni profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, predstavio je istraživanja o logoru Jasenovac kroz nekoliko članaka koje je objavio prethodnih godina. Svoja istraživanja o ovoj temi autor je odlučio da kruniše u obimnoj monografiji pod nazivom *Jasenovac* koja je prvo objavljena u Hrvatskoj 2018, a potom i 2019. u Srbiji u izdanju Akademski knjige. Odmah po objavljivanju Goldštajnova knjiga izazvala je brojne kontroverze i reakcije, naročito u naučnim krugovima,

ali i kod javnosti. Poslednja u nizu kontroverzi bila je odluka Ministarstva kulture vlade Republike Srbije od početka avgusta 2020. da se ova knjiga ne nađe u javnim bibliotekama, pošto je izbačena iz liste za otkup za biblioteke u Srbiji. Razlog izbacivanja je najverovatnije, kako i sam autor zaključuje, drastično neslaganje u broju žrtava koje zastupaju on i zvanična Srbija.

Monografija *Jasenovac* sadrži „popis karata“, deset poglavlja, te spisak skraćenica, korišćenih izvora i literature, beleške odnosno kritički aparat, imenski registar, dok je na kraju data biografija autora. Knjiga je ustrojena prema tematsko-hronološkom principu.

U prvom poglavlju koje nosi naslov „Uvod“ (str. 19–40), autor se osvrće na svoj predašnji rad na ovoj tematici, metodologiju, korišćene izvore i literaturu. U odeljku „Jasenovac kao povijesna činjenica“ (25–27) daje kratak osvrt o nameni i ulozi logora Jasenovac. Zatim, u sledećem odeljku uvoda „Izvori i literatura“ (28–40), Goldštajn zaključuje da je Jasenovac oduvek bio predmet interesovanja, „još od vremena dok je postojao“. Dalje, kritički je analizirano, kroz pojam istorijske revizije, i nekoliko naučnih radova i memoarska građa. Takođe, negativno je ocenjen i rad „Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac“ i sličnih organizacija.

Sledeće poglavlje „Priprema jasenovačkog zločina“ (41–77) slobodno se može posmatrati kao uvodno poglavlje. Goldštajn piše prvo o različitim činionicima jasenovačkog zločina apostrofirajući kao glavne pokretače ustaše. Pošto je ustaški pokret zasnovan na terorizmu, bilo je logično da ustaški režim takođe bude teroristički i totalitaran. Autor, međutim, razlikuje ubijanje i genocid nad Srbima koji je bio rezultat „specifičnog dijela ustaške ideologije i provedbene prakse“ (45). Pored glavne pokretačke zločinačke karakterizacije, Goldštajn daje primere i ličnog animoziteta, koji je u ne malom broju slučajeva imao klasnu komponentu. Autor navodi da je od 40.000 Jevreja koji su živeli na teritoriji NDH pre rata, preživelo svega oko 9.000 (48). Sličan slučaj bio je sa Romima. Teži slučaj bio je sa Srbima; „pravoslavnih“ je na teritoriji NDH bilo preko 1.800.000. Analizirajući mržnju Hrvata prema Srbima, Goldštajn koristi frojdovski termin „narcizam malih razlika“ (52). Početkom jula 1941. počele su prve deportacije Srba, dok su pojedinačna i grupna ubijanja započela znatno ranije. Kao prvi primer, Goldštajn navodi zločin nad Srbima iz Grubišnog Polja (57). Autor kroz poslednji deo ovog poglavlja zaključuje da je

vrhunac državnog terora bio uspostavljanje logora (74–77), praveći tako uvod u glavnu temu monografije.

Treće poglavlje „Jasenovac“ (81–130) govori o razlozima i načinu uspostavljanja logora Jasenovac odnosno kako je glasio pun službeni naziv „Ustaška obrana – Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac“, potom o strateškom položaju logora i njegovoj odbrani. Najveći logor na području NDH bio je sastavljen od pet zasebnih logorskih celina koje su bile obeležene rimskim brojevima od jedan do pet, pa Goldštajn piše da bi primerenije bilo koristiti termin „jasenovački logorski sustav“ nego „Jasenovac“ (81), a potom daje kratak pregled svih pet logora (Krapje, Bročice, Jasenovac III Ciglana (središnji logor), Kožara, Stara Gradiška). Poseban utisak na čitaoca ostavlja deo pod nazivom „Središnji logor: Jasenovac III Ciglana“ (98–104), jer su se u ovom delu jasenovačkog kompleksa dešavali najbrojniji primeri mučenja i sadizma. Poglavlje je podeljeno tematski.

Četvrto poglavlje „Suočavanje sa jasenovačkim terorom“ (131–163), peto „Tko su zatočnici Jasenovca“ (165–249) i šesto poglavlje „Mučenje, umiranje, smrt“ (251–490) direktno su u vezi sa četvrtim poglavljem, a u njima su predmet analize tipologija i intenzitet zločina, te etnički i nacionalni, klasni i ideološki sastav logoraša. Poglavlja su uređena po tematskom principu. U četvrtom poglavljju, Goldštajn uspešno odgovara na postavljeno pitanje „Zašto se ide u Jasenovac“ (133–146). U prvom pasusu on piše: „Tko je i zašto bio deportiran u Jasenovac, ovisilo je o nizu posve proizvoljnih elemenata“ (133). Iako su prvi zatočnici stigli poslednjih dana avgusta, najranije svedočanstvo o otpremanju ljudi u Jasenovac datirano je 11. septembra 1941, a potpisano je od strane Eugena Kvaternika. Prvi zatočnici bili su Srbi i Jevreji koji su preživeli gospićki sistem logora. Nakon dolaska, po uzoru na nacističke logore, sledila je pljačka (154–163). Povrh toga, Goldštajn piše da ustaše nisu bile samo zločinačka organizacija, nego i „korumpirana interesna skupina koja je imala razvijenu strategiju prisvajanja tuđe imovine“ (154).

Peto poglavlje pravi kategorizaciju među logorašima. U prvom pasusu autor beleži da su Srbi, Romi i Jevreji deportovani u Jasenovac „samo zato što su bili Srbi, Romi i Židovi (Jevreji)“, a da su Hrvati i „Muslimani“ bili deportovani prvenstveno jer su bili ideološki protivnici ili su pripadali ili bili simpatizeri partizanskog

pokreta (167). Zatim je analiziran položaj logoraša i odnos prema njima i između njih (analiza prati grupe, ne pojedince). U logoru su namerno pravljene razlike između verskih i nacionalnih skupina, kako bi se između njih stvorile napetosti. U sledećim odeljcima ovog poglavlja opisan je boravak Vladka Mačeka i nekolicine pripadnika HSS u logoru, političkih neistomišljenika i masona, a zatim pad u nemilost i zatvaranje bivših ustaša u logor. Ratno vreme i brutalni logorski život u zatočnicima je budio akcije koje su im u mirnodopskom periodu bile totalno strane. Pored marginalaca i kriminalaca koji su sa namerom prebačeni u Jasenovac sa ciljem da dojavljaju o ponašanju ostalih logoraša, tu ulogu obavljali su i „obični ljudi“ koje je logorski život slomio i karakterno izobličio. Brojni primeri koji opisuju ovakav odnos u logoru složeni su u odeljku „Konfidenti, špijuni i ostali“ (203–217). Autor potom analizira nastanak i delovanje takozvanih „logoraških zajednica“ i partijskih organizacija, a onda i posebne grupe logoraša: „trogodišnjake“, „logornice“, „slobodnjake“.

Šesto poglavlje je po obimu najveće, uređeno je po tematskom principu, a u njemu autor analizira prirodu i karakter zločina, načine i sredstva kojima su logoraši ubijani, okolnosti u logoru, zdravstvene i sanitarne prilike, stratišta i grobnice na kojima su zatvorenici nalazili smrt. Svakako da ovo poglavlje kod čitaoca koji prilazi knjizi sa određenim predznanjem izaziva najviše emocija i pažnje. Goldštajn piše o nehumanim uslovima, o svakodnevnoj i konstantnoj gladi, o tifusu, tuberkulozi, dizenteriji, o batinanju, o mučenju i ranjavanju, o sadizmu, povrh svega o umiranju i ubijanju potkrepljujući svoje iskaze brojnim primerima. Vrhunac poglavlja predstavljaju odeljci: „Morbidnost i monstroznost“, „Picillijeve peći“; „Malj i kama“, „Smrt“, „Stratišta i grobnice“. Leševi onih koji su ubijeni ili umrli od gladi, bolesti ili iscrpljenosti pokopavani su na brojnim stratištima (360). Goldštajn posebno mesto ostavlja za zloglasno stratište „Gradina“. Na kraju poglavlja autor analizira „tok zločina“, odnosno „zločinačku hijerarhiju“ kroz piramidalnu lestvicu od Ante Pavelića i Eugena Dide Kvaternika, preko „četiri M“ (Maks Luburić, Ljubo Miloš, Ivica Matković, Miroslav Filipović-Majstorović) do „koljača na terenu“.

Sedmo poglavlje „Kronologija zločina“ (491–601) i osmo poglavlje „Mirno razdoblje: kraj 1942. – april 1944.“ (603–639) nose hronološki aspekt u monografiju. Počev od novembra

1941. prati se pristizanje i likvidacija grupa koje su imale nesreću da budu dopremljene u Jasenovac. Opisuje se i dolazak Međunarodne komisije početkom 1942. koja je imala za cilj da ustanovi uslove boravka u logoru. Ova hronologija, iako je nepotpuna, vrlo dobro otkriva ritam masovnih likvidacija. U drugom delu poglavlja, koje je podeljeno tematski, opisana je dalja deportacija zatvorenika – na prinudni rad u Treći rajh, ali i stradanje stanovništva po nacionalnoj pripadnosti. Poslednji delovi poglavlja posvećeni su nehumanim uslovima koji su vladali u Logoru III C, razmenama zarobljenika sa partizanima. Poglavlje se završava privremenom smenom Maksa Luburića.

Iako su određena prethodna poglavlja zašla u 1943. i 1944. Goldštajn odlučuje da se ponovo vrati hronološkoj postavci i poglavlje naslovljava „Mirno razdoblje“ analizirajući period od kraja 1942. do aprila 1944. godine. Pre nego što su nastupila „bolja vremena“ izvršeno je tzv. „jesensko prebiranje“. Goldštajn o ovom periodu piše kao o „relativno najmirnijem razdoblju“: „Broj dopremanih zatočenika se smanjuje. Dolaze u malim grupama – od deset do najviše dvadeset ljudi“ (605). Razlozi, međutim, zbog kojih se dolazilo u Jasenovac ostali su isti – „arbitrarni i radikalni“. „Boljitak“ je trajao sve do jeseni 1943. kada je ponovo počeo da se oseća Luburićev uticaj. Postupak prema logorašima u tom periodu bio je „osetno ublažen“, pa je tako s vremena na vreme organizovan „kulturno-zabavno-sportski život“ kome Goldštajn posvećuje sledeće strane ovog poglavlja.

U devetom poglavlju „Jasenovac i svijet izvan logora“ (641–706) autor u kratkim odeljcima posmatra pokušaje partizana da oslobode logor, odnos zarobljenika prema svetu izvan logora i saznanja o logoru u NDH i u inostranstvu. Najveći po obimu odeljak u ovom poglavlju nosi naziv „Katolička crkva i Jasenovac“ (664–706). Čvrst odnos između crkve i NDH sproveden je preko nadbiskupa Alojzija Stepinca koji je blagoslovio osnivanje NDH. Ipak, kasnije je Stepinac u nekoliko navrata protestovao protiv pogroma nad Srbima, smatrajući da to nije dozvoljeno „katoličkom moralu“ (674). Iako Sveta Stolica nije priznala NDH, ona je kroz razne objave i akcije podržavala novi režim. Goldštajn navodi brojne pojedinačne primere katoličkih sveštenika koji su se protivili genocidnoj politici NDH, ali i onih koji su učestvovali u zločinima.

Poslednje, deseto poglavlje, „Prema apokaliptičnom kraju“ (707–801) prati događaje u

Jasenovcu od povratka Maksa Luburića kada započinje novi talas terora, preko priprema za likvidaciju logora, pa do ustanka i proboja. U odeljku „Žrtve“ (743–771) Goldštajn pokušava da utvrdi „tko je i kako te zašto bio žrtva“ (743). Posebnu pažnju privlači odeljak pri kraju ovog poglavlja: „O broju žrtava“ (772–797), naročito ako se zna da je „broj žrtava neizbežna tema u gotovo svakoj temeljitoj raspravi o sindromu Jasenovac“ (772). Iznoseći različite brojke koje su prethodnih godina dolazile od različitih izvora i istraživača, grubo zaključuje da je ukupno bilo između 90.000 i 100.000 žrtava (167, 797).

Monografija Iva Goldštajna *Jasenovac* nastala je na mnogobrojnoj arhivskoj građi, štampi, memoaristici, usmenim iskazima, objavljenim izvorima, te brojnoj domaćoj i stranoj literaturi. Sumirajući korišćene izvore i literaturu dolazi se do brojke od 48 pregledanih fondova u 14 arhiva i muzeja. Ipak, iako je u epilogu pomenuto osnivanje Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, što navodi na zaključak da je autor upoznat sa radom ove komisije, fond ove ustanove pohranjen u Arhivu Jugoslavije u Beogradu nije korišćen, mada sadrži podatke koji se odnose na zločine u Jasenovcu. Takođe, nisu korišćeni ni ostali fondovi u Arhivu Jugoslavije, ali i u drugim arhivima u Beogradu (Istorijski arhiv Beograda), koji u većoj ili manjoj meri sadrže informacije koji se mogu iskoristiti za pisanje ovako sveobuhvatne monografije. Navedeno je i da je korišćena građa iz „Vojnoistorijskog arhiva u Beogradu“, odnosno Vojnog arhiva, ali se na navode fondovi koji su korišćeni i sl. Sa druge strane, autor je pregledao 40 listova, iskoristio 40 memoara i sećanja, te ispitao 12 svedoka.

Izdeljenost monografije na deset poglavlja i na 64 odeljka omogućava bolju preglednost i praćenje teksta. Čitalac takođe uspeva da se lakše izbori sa mnogobrojnim podacima i brojnim primerima i zbog dinamičnog stila pisanja. Na određenim mestima radi što širih zaključaka iskorišćena je komparacija izvora. Uz tekst, dato je nekoliko desetina fotografija koje uobličavaju utisak. Ipak, postavlja se retoričko pitanje da li je ova monografija drastično pomerila naša saznanja o Jasenovcu. Monografija međutim predstavlja kompilaciju dosada prikupljenih znanja, pa se može iskoristiti kako u naučne svrhe, tako i kao štivo za širu čitalačku publiku.

Boris Tomanić